

ФІЛОСОФІЯ ТА ПОЛІТОЛОГІЯ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ КУЛЬТУРИ

ISSN 2663-0265 (print) ISSN 2663-0273 (online)

Journal home page: <https://fip.dp.ua/index.php/FIP>

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Сергій Вікторович ШУЛЯК

Кандидат політичних наук,
доцент кафедри міжнародних відносин,
Університет митної справи та фінансів,
вул. Володимира Вернадського 2/4, Дніпро,
49000, Україна

E-mail: sergiishuliak@gmail.com,

Олег Вікторович МОРОЗОВ

Доктор історичних наук, доцент,
завідувач кафедри історії та теорії держави і
права,
Університет митної справи та фінансів,
вул. Володимира Вернадського 2/4, Дніпро,
49000, Україна

E-mail: morosovoleg410@gmail.com,

Serhii SHULIAK

Candidate of Political Sciences, Associate Professor
of the Department of International Relations,
University of Customs and Finance,
2/4 Volodymyr Vernadskyi St., Dnipro,
49000, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6499-2000>

Oleh MOROZOV

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of History and Theory of
State and Law,
University of Customs and Finance,
2/4 Volodymyr Vernadskyi St., Dnipro,
49000, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3484-3570>

УДК 321:323(56):930

**ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ СЛАБКОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ
В АРАБСЬКОМУ СВІТІ**

Received 15 November 2025; revised 07 December 2025; accepted 10 December 2025

DOI: 10.15421/352565

Анотація

Стаття присвячена з'ясуванню історичних особливостей процесу державотворення в арабських країнах та його зв'язку з сучасною слабкістю національної держави в арабському світі. У якості методологічної основи дослідження було обрано поєднання історичного та якісного компаративного підходів. Автори доводять, що сучасна слабкість національної держави в арабському світі є проявом глибоких, історично зумовлених структурних суперечностей процесу державотворення, результатом тривалого впливу зовнішніх і внутрішніх чинників, що систематично підривали інституційну спроможність та легітимність держав. Наголошується, що становлення сучасних арабських держав відбувалося в умовах зовнішнього нав'язування «веберівської» моделі державності з довільним накресленням кордонів та інкорпорацією регіону до периферії світової капіталістичної системи, через що вони з самого початку свого існування мали вразливості, що потенційно підривали державну спроможність і стабільність режимів.

Ключові слова: *Близький Схід, арабський світ, національна держава, державотворення, слабкість держави, неопатримоніалізм, трайбалізм.*

**THE HISTORICAL ROOTS OF NATION-STATE WEAKNESS
IN THE ARAB WORLD**

Abstract

This article examines the historical features of the state-building process in Arab countries and its connection to the contemporary weakness of the nation-state in the Arab world. The events of the Arab Spring and the related political crises and armed conflicts in a number of Arab countries have once again drawn attention to the problem of the viability of the “Weberian” model of the state in the Middle East. The authors argue that the roots of this crisis lie primarily in the particular historical conditions under which modern Arab states emerged and consolidated.

Methodologically, the study combines historical analysis with a qualitative comparative approach within an interpretative research strategy. It demonstrates that the contemporary weakness of the Arab nation-state reflects deep, historically embedded structural contradictions inherent in the process of state formation. The decline of the “Weberian” state in the region should therefore be understood as the cumulative outcome of long-term external and internal factors that have systematically undermined state capacity and legitimacy.

The formation of Arab states took place under conditions of imperial construction and the external imposition of the Westphalian model of statehood. The fragmentation of the former Ottoman Empire with arbitrarily drawn borders and the incorporation of the region into the periphery of the global capitalist system produced states that, from their very inception, were marked by vulnerabilities that potentially undermined state capacity and regime stability. Monarchies were relatively successful in addressing these vulnerabilities through traditional legitimacy, oil rents, and the protection of external patrons. In contrast, republican nationalist regimes resorted to neopatrimonial governance practices to maintain their stability. In the long term, these practices weakened state institutional capacity, exacerbated the alienation of significant segments of the population, contributed to societal fragmentation, strengthened identities alternative to the nation-state (tribal, clan-based, and sectarian), and ultimately delegitimized state authority.

Keywords: *Middle East, Arab world, nation-state, state-building, state weakness, neopatrimonialism, tribalism.*

Постановка проблеми.

Однією з ознак політичного розвитку сучасного світу є занепад так званої «веберівської держави». Цей занепад виявляється у втраті державами здатності підтримувати порядок шляхом монополізації легітимного використання насильства на власній території та у появі в окремих регіонах так званих «слабких держав» – утворень, формально визнаних і ідентифікованих як держави, проте таких, що не мають (або майже не мають) емпіричних атрибутів державності. Такі держави є більш уразливими до різних форм насильства, і менш спроможними його придушувати, хоча водночас залишаються здатними його здійснювати. Нездатність слабких держав захищати свій суверенітет і контролювати політичну ситуацію на власній території породжує небезпечний вакуум влади не лише всередині цих держав, а й у регіоні загалом, що загрожує стабільності сусідніх країн, змушує їх так чи інакше втягуватися у внутрішні конфлікти на території слабких або вже фактично зруйнованих держав.

Після подій Арабської весни, що занурила у політичну кризу низку країн Близького Сходу та Північної Африки, у переліку «проблемних» стала усе частіше згадуватися низка арабських держав. За даними Fragile States Index, який оцінює країни за 12 критеріями, що включають соціальні, економічні й політичні показники (державна легітимність, безпека, соціальна згуртованість, економічна стабільність тощо), ці держави демонструють надзвичайно високі показники (вищий бал означає сильнішу крихкість держави), що свідчить про системну кризу держави. На 2024 р. Судан (109,3), Сирія (108,1) та Ємен (106,6) належать до категорії «*Very High Alert*», а Лівія (96,5) та Ліван (92,7) – «*High Alert*» [The Fund for Peace 2024].

Високі показники таких індикаторів, як «легітимність держави» («*state legitimacy*»), «між-

групові протиріччя» («*group grievance*») та «розколоті еліти» («*factionalized elites*»), свідчать про кризу національної лояльності (*wataniyya*) і домінування конфесійних і кланових ідентичностей (*ta'ifiyya*), що підриває інституційну спроможність держави. Зростання насильства на конфесійному ґрунті в умовах громадянських війн в Сирії, Іраку, Ємені, Судані дало привід говорити про «повернення конфесіоналізму» як рушійної сили близькосхідної політики. Подекуди це зображують як регрес до донаціональних лояльностей, що загрожує ідеї сучасної національної державності, уособленої у концепті «*wataniyya*» (термін, що позначає державну національну ідентичність, яка сформувалася після деколонізації). У свою чергу, феномен Ісламської держави, що постала під час збройного конфлікту в Сирії та Іраку, став прикладом формування альтернативної політичної організації на основі наднаціональної мусульманської ідентичності, з показовим знищенням державних кордонів – одного з головних атрибутів національних держав, що в уявленні ісламістів є знаряддям роз'єднання мусульманської спільноти (*умми*).

На думку експертів, глибинним структурним джерелом арабських повстань стала всеосяжна неспроможність держави. У тому сенсі, що інститути держави, вибудованої у веберіанській рамці, не змогли забезпечити виконання своїх найбазовіших функцій – таких як перерозподіл багатства, дієве політичне представництво та гарантування безпеки для громадян [Mühlberger 2015]. Деякі з них переконані, що уся система арабських держав є хиткою. Вони нагадують, як імперські змови, вторгнення та окупації зводили кордони й нав'язували системи правління, глибоко відірвані від ідентичностей і прагнень населення регіону. Хоча арабські держави отримали міжнародне визнання, удома вони постійно стикалися з небезпечною нестачею легітимності [Ahram, Lust 2016].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання про природу та життєздатність національної держави на Близькому Сході є одним із центральних у галузі близькосхідних досліджень. Понад десять років тому хвиля масових протестів у всьому арабському світі пожвавила дослідницький інтерес до проблеми державного будівництва в арабських країнах [Heydemann 2024]. За останнє десятиліття з'явилася ціла низка публікацій присвячених проблемам слабкості держави в арабському світі. Тут можна згадати, зокрема, праці В.Мюльбергера [Mühlberger 2015], А.Ахрама та Е.Луста [Ahram, Lust 2016], АСаулі [Saouli 2020], Р.Гіннебуша [Hinnebusch 2024], С.Хайдмана [Heydemann 2024]. Хоча конкретні форми провалу держави, які дослідники пов'язують із початком повстань, різняться, причому в деяких працях наголошується на економічних факторах, а в інших – на політичних або соціальних умовах, деякі спільні теми є очевидними. Найчастіше згадуються провали в управлінні з боку владних еліт, які переслідують власні інтереси. Наголошується, що лідери ставили свої групові інтереси вище за важку працю з розбудови держави і правила таким чином, що маргіналізували значну частину своїх суспільств. Вони реалізовували провальні стратегії розвитку, застосовували хижацькі економічні практики, корумпували державні інституції та виявилися нездатними забезпечити громадянам економічну безпеку або соціальну мобільність [Heydemann 2024]. І хоча причини арабських повстань досі залишаються предметом дискусій, слабкість держави, її дисфункції та провали відіграють важливу роль у поясненні того політичного безладу (а у деяких випадках фактичного розпаду національних держав), що охопив низку арабських країн.

Метою дослідження є з'ясування історичних особливостей процесу державотворення в арабських країнах та його зв'язку з сучасною слабкістю національної держави в арабському світі.

Методологічна основа дослідження.

Специфіка дослідження визначила обрання відповідної дослідницької стратегії, що передбачає поєднання історичного та компаративного (у його «якісному» варіанті) підходів. Історичний підхід дозволив розглянути процес становлення арабської держави у його хронологічній послідовності й конкретності, з'ясувати, як специфічні умови постколоніального розвитку арабських країн сприяли формуванню її сучасного характеру. Застосовувався також порівняльно-історичний

аналіз, що передбачає розгляд окремих випадків в ширшому, загальноарабському, контексті.

Розгляд історичного контексту, у якому відбувалося становлення сучасних арабських держав, можна ототожнити з так званими «інтерпретативними» дослідженнями (за термінологією Ч. Регіна), суть яких полягає у такому: «...історично орієнтовані інтерпретативні дослідження прагнуть до пояснення специфічних підсумків історії, або ряду таких підсумків (процесів), що піддаються порівнянню, й обрані як об'єкт дослідження, через їх важливість для сучасного інституціонального устрою або для суспільного життя в цілому. Зазвичай такого роду роботи спрямовані на виявлення загального змісту подій через зведення даних воедино за хронологічною ознакою. При цьому формулюються обмежено застосовні історичні узагальнення, об'єктивно припустимі і водночас такі, що враховують зумовлювальну роль контексту й обмеження, що накладаються ним» [Ragin 2014].

Виклад основного матеріалу.

Поява модерної держави (у веберівському розумінні) та сучасної регіональної системи держав на Близькому Сході стала можливою завдяки двом взаємопов'язаним процесам: розпад Османської імперії та поширення європейського впливу в регіоні, що розпочалося ще у XVIII ст. Османська держава була багатоетнічною та багатоконфесійною імперією, яка управляла більшою частиною територій, що сьогодні відомі як Близький Схід (майже всі арабські держави, Туреччина та Ізраїль), а також значною частиною Східної Європи. Імперією правила династія Османів, а іслам виступав домінантною ідеологією, що забезпечувала культурні, релігійні та правові цінності, які сприяли збереженню цілісності переважно мусульманської імперії. Османський правитель був одночасно султаном (носієм світської влади) і халіфом (наступником пророка Мухаммеда та символічним охоронцем ісламу), що надавало його владі легітимності.

Занепад Османської імперії та експансія європейських держав на її території відображали зіткнення двох різних соціально-економічних і політичних систем: традиційної, аграрної та трибутарної Османської імперії – з одного боку, та технологічно розвиненої капіталістичної національної держави (Велика Британія, Франція) – з іншого. Європейська конкуренція в рамках так званого «східного питання» поступово сформувала підґрунтя для взаємодії міжнародних сил з

автохтонними акторами регіону. Цей важливий аспект проблеми А. Саулі позначає як «зовнішньо-внутрішній вузол», який, і до сьогодні пояснює міжнародне проникнення на Близький Схід [Saouli 2020].

З точки зору процесу арабського державотворення європейська експансія на Близькому Сході мала два ключові наслідки. По-перше, вона певною мірою нейтралізувала османську владу, надаючи місцевим лідерам простір можливостей для розширення власного впливу. Маневруючи між європейськими державами та османськими султанами, місцеві правителі домагалися міжнародного визнання, створення початкової територіальної бази та відносної автономії. Яскравим прикладом є Мухаммед Алі, османський воєначальник албанського походження, який у першій половині XIX ст. встановив контроль над Єгиптом, заклавши підвалини модерної єгипетської держави. Іншими прикладами є шейхства Аравійського півострова та Перської затоки (Бахрейн, Оман, Кувейт, Катар), які потрапивши під протекторат Великої Британії на межі XIX–XX ст., гарантували визнання автономії місцевих правителів у внутрішніх справах і захист від зовнішніх загроз (з боку Османської імперії та європейських конкурентів британців); натомість місцеві правителі зобов'язувалися не вступати в союзи з іншими зовнішніми силами.

По-друге, європейське суперництво на Близькому Сході. Коли Османська імперія під час Першої світової війни стала союзником Німеччини, Велика Британія змінила свою політику, спрямовану на збереження Османської імперії як бар'єра проти подальшого європейського проникнення в регіон. Звідси інспіроване британцями антитурецьке арабське повстання (1916 – 1918 рр.) на чолі з шерифом Мекки Хусейном, яке мало на меті створення арабської держави. Поразка Німеччини в Європі, прискорила крах Османської імперії. Вона надала Франції та Великій Британії можливість поділити османські території на сфери впливу відповідно до угоди Сайкса–Піко (1916), деталізованої на конференції в Сан-Ремо (1920). Ці угоди надали Великій Британії контроль над Єгиптом, Палестиною, Трансйорданією та Іраком, а Франції – над Ліваном та Сирією.

У свою чергу, запроваджена Лігою Націй так звана «мандатна система» не тільки надавала переможцям війни «право» на управління колишніми османськими територіями, але й зобов'язувала сприяти їх переходу до повноцінної незалежності. Мандатна система заклала правові підвалини для

майбутнього міжнародного визнання нових утворень як майбутніх держав. Однак, попри ці правові рамки та зростаюче визнання норм національної незалежності, реальна влада залишалася в руках європейських колонізаторів. Інститути, які європейські держави створили в мандатних утвореннях – національні армії, поліція, парламенти та конституції, а також союзи, укладені на місцевому рівні, мали на меті утвердити стабільність як необхідну умову реалізації інших економічних і геостратегічних інтересів. При цьому дослідники звертають увагу, на певні розбіжності у процесах державотворення, що проявилися у цей час, адже зазначене вище було більш притаманне Лівану, Сирії, Палестини та Іраку. Натомість у князівствах Перської затоки – Саудівська Аравія, Кувейт, Оман, Бахрейн, а згодом ОАЕ та Катар – процес державотворення мав більш органічний характер [Saouli 2020]. Це мало важливі наслідки для траєкторій державотворення в регіоні.

Цей «експорт», а фактично нав'язування, ззовні вестфальської системи держав із західного ядра на близькосхідну периферію в епоху імперіалізму, на думку Р.Гіннебуша, є відповідальним за сучасну слабкість держав в арабському світі [Hinnebusch 2024]. Західні імперіалістичні держави розділили Османську імперію відповідно до власних геополітичних інтересів, створюючи нові держави – спершу як територіальні «оболонки» та бюрократичні командні пункти – і кооптуючи олігархічні правлячі класи. Після цього націоналістичні рухи боролися за незалежність, а після деколонізації місцеві державотворці намагалися наповнити ці територіальні «оболонки» політичними інститутами та національними ідентичностями. Арабські лідери, які успадкували держави на територіях колишніх османських провінцій, стикалися з великими перешкодами через нав'язані Заходом довільні кордони, але прагнули створити націю «згори», супроводжуючи це централізацією державної влади. Однак їхній успіх, в цьому сенсі, завжди був неповним.

Р.Гіннебуш вказує на головні чинники, що перешкоджали вкоріненню моделі національної держави на арабському ґрунті та обумовлювали її слабкість. По-перше, йдеться про невідповідність між ідентичністю та територією. На Близькому Сході найсильніші форми ідентифікації історично були пов'язані з субдержавними одиницями – містами, племенами, релігійними сектами – або ж з ширшою ісламською спільнотою (*уммою*). Історичні ісламські імперії будувалися

шляхом інструменталізації як наддержавних, так і субдержавних ідентичностей, тоді як їхні кордони істотно змінювалися в міру піднесення й занепаду. Унаслідок цього ідентифікація з такими територіальними державами (араб. *дауля*) часто була слабкою [Hinnebusch 2024]. Крім того, встановлені європейцями після Першої світової війни, довільні нові кордони розтинали наявні ідентичності та підривали становлення загальноарабської ідентичності шляхом фрагментації регіону на численні міні-держави. Нові держави співіснували з наддержавними ідентичностями панарабізму та ісламу, суперечили їм і тим самим послаблювали лояльність до окремих територіальних держав, провокуючи антиурядові рухи, іредентизм та іноземне втручання. Водночас, притаманна регіону гетерогенна ідентичність надавала можливість політичним акторам використовувати множинні ідентичності у боротьбі за владу, породжуючи трайбалізм і конфесіоналізм, що конкурували з лояльністю до національної держави.

По-друге, периферійне положення регіону у світовій капіталістичній системі. Європейське колоніальне правління інтегрувало регіон до периферії світової капіталістичної системи, в якій регіональні економічні зв'язки були зруйновані й переорієнтовані на економіку «ядра». Перефери-зація економіки регіону означала її включення у глобальний поділ праці як виробника та експортера первинних продуктів (сільськогосподарської та мінеральної сировини) для потреб ядра – часто одного домінантного товару, такого як бавовна або нафта – та залежність від імпорту технологій і промислової продукції з капіталістичних країн ядра. Це утримувало регіон у стані економічної відсталості, а отже – політичної та військової слабкості.

Крім того, довільне зовнішнє накреслення державних кордонів спричинило величезні відмінності у ресурсній забезпеченості держав. Держави з достатньою територією та населенням, а також із такими ресурсами, як земля, вода і вуглеводні, перебували у кращому становищі для сталого розвитку і навпаки. Так, концентрація величезних запасів вуглеводнів у мікродержавах з малим населенням (країни Перської затоки), які не здатні самостійно захиститися від більших сусідів, неминуче породжувала високу залежність від ядра. Натомість, великі за чисельністю населення держави без суттєвих ресурсних запасів, стикалися з хронічними економічними вразливостями.

Така політична економія визначила характер правлячих режимів в арабських країнах, а також

те, чи потребували їхні стратегії розвитку включення чи виключення соціальних сил, що відповідно впливало на силу держави. Водночас вона провокувала появу режимів, які, балансуючи над суспільством і будучи автономними від будь-якого окремого класу, розвинули значну деспотичну владу. Ці режими плекали державний капіталізм, який з приходом неолібералізму трансформувався у корупційно-клієнтельські (*crony capitalist*) режими, що перекладали тягар жорсткої економії на середні та нижчі класи, звужуючи правлячі коаліції та послаблюючи інфраструктурне охоплення держави [Hinnebusch 2024].

По-третє, обмеження війни як шляху до державного будівництва. Західні держави, демонтувавши Османську імперію, здійснили фрагментацію Близького Сходу на безліч слабких держав, що мали лише напівсуверенітет, сумісний із збереженням, навіть після здобуття незалежності, неформального західного контролю над регіоном. Фрагментація регіону на численні держави з часто спірними кордонами породила постійну регіональну небезпеку. Однак багато держав від самого початку користувалися захистом міжнародних патронів, реалізованим через договори та розміщення військових баз. Згодом постачання зброї замінило механізми договорів.

У той час як на Заході логіка «виживання найсильнішого» призвела до поглинення численних малих політичних утворень в процесі створення більших і сильніших держав, на Близькому Сході періодичні втручання західних держав блокували виникнення домінуючої регіональної сили. Встановлений ними міжнародний порядок стримував експансіоністські війни, захищаючи численні слабкі держави від поглинання сильнішими регіональними акторами. Так, у першій половині XIX ст. втручання європейців завадило експансіоністським планам Мухаммеда Алі, а наприкінці XX ст. американці зруйнували регіональні амбіції Саддама Хусейна [Hinnebusch 2024].

Отже, держави залишалися слабкими, тому що багато з них були малими, їхнє населення спочатку не ототожнювало себе з ними достатньо мірою, а правлячі еліти, приведені до влади західними державами або зміцнені їхньою підтримкою, не мали легітимності. Це робило правлячі режими ще більш залежними для виживання всередині країни від підтримки та ресурсів ключових зовнішніх покровителів. Таким чином, ці державні утворення виживали, попри недостатню внутрішню міць, завдяки підтримці ззовні.

Втім, спільні вразливості арабських держав, обумовлені зазначеними вище чинниками, виявлялися у різному ступені, що обумовило відмінності у подальших траєкторіях державотворення в арабських країнах. Сильніші держави виникали там, де їхні засади та кордони були результатом діяльності переважно місцевих акторів. Так, Саудівська Аравія змогла розширитися всупереч бажанням західних держав. Так само тривале ослаблення державної спроможності, на думку Р. Гіннебуша, було менш ймовірним у ситуаціях де західні держави окупували давно існуючу державу, і зберігали успадковані, внутрішньо сформовані кордони [Hinnebusch 2024]. Звідси Марокко та Єгипет виглядають відносно більш сильними порівняно з країнами Леванту.

Найслабшими, з погляду зовнішньої вразливості, є держави з незбалансованими ресурсами – зокрема з малою територією і населенням, але з величезними вуглеводневими ресурсами (монархії Перської затоки). З одного боку, це унеможливило самозахист, а з іншого – робить їх природними цілями експансії сусідів. Вони є продуктом зовнішніх сил (передусім Британії), які перешкоджали експансії місцевих акторів – Османської імперії, Саудівської Аравії, Іраку, Ірану – з метою захисту клієнтських режимів. Такі держави залишаються залежними від зовнішніх сил з точки зору виживання. Їм бракує національної легітимності, яку вони компенсують традиційною легітимністю та рантьєрськими соціальними контрактами, що кооптують племінні спільноти.

У монархіях правлячі родини походили з племінної та релігійної структури суспільства і не намагалися витіснити племінні зв'язки за допомогою секулярних або націоналістичних ідеологій. Вони створювали й контролювали інститути з метою відтворення власної влади, інкорпоруючи лояльні племена й соціальні сили та караючи бунтівні. Рентні доходи від нафти та їхній перерозподіл через соціальні програми (освіта, охорона здоров'я, зайнятість у державному секторі) сприяли консолідації монархічного правління та, різною мірою, забезпечували лояльність і покору громадян [Saouli 2020]. Не випадково, що держави з монархічними режимами відносно успішно впоралися з викликами Арабської весни, або взагалі змогли їх уникнути.

У свою чергу, внутрішня слабкість держав частіше виявляється, коли вони безпосередньо є продуктом імперського конструювання, з довільними кордонами – Сирія, Ірак, Ліван, Йорданія.

Серед найслабших – ті держави, де ідентифікаційні розколи інституціоналізовані на шкоду національній ідентичності в рамках так званих консоціативних режимів (передусім Ліван). Це держави з найнижчою спроможністю надавати публічні блага (відносно наявних ресурсів); найменш здатні монополізувати застосування насильства на своїй території; найбільш доступні для зовнішнього втручання; і найбільш уразливі до громадянської війни.

У Єгипті, Сирії, Іраку, Ємені, Лівії республіканські популістські режими – носії ідеології арабського націоналізму, що прийшли до влади на революційній хвилі у 1950-1960-ті рр., вдалися до модернізаційних перетворень під проводом держави, покликаних подолати зовнішню залежність і зламати владу старих еліт. Проте, необхідність розв'язання проблеми стабілізації режиму, особливо в умовах країн із гетерогенною ідентичністю, спонукала їх звертатися до «історично апробованих у регіоні хальдунівських практик, які, поєднавшись з імпортованою веберівською політичною технологією, породили довговічні неопатримоніальні гібридні режими» [Hinnebusch 2024]. Харизматичні військові або партійні лідери фактично встановлювали «президентські монархії», спираючись на призначення на ключові командні пости в безпекових бюрократіях «перевіраних людей», пов'язаних спільною племінною, конфесійною чи локальною *'асабією* (почуття племінної солідарності, уперше описане у XIV ст. Ібн Хальдуном, який розглядав його як рушійну силу історії та ключ до розуміння політичної реальності [Fromherz 2010]). Навіть офіційні ідеології націоналістичних режимів, що засуджували прояви трайбалізму, клановості, конфесіоналізму як такі, що «перешкоджають арабській єдності та є головною хворобою арабського суспільства» [Gardner & Hanna 1969], не стали на заваді подібній практиці.

Разом із тим неопатримоніальні режими вдавалися до кооптації незалежних або опозиційних еліт через клієнтелізм. Вони розширювали свою бюрократичну складову: державні відомства, правлячі партії та корпоративістські інститути проникали в суспільство й кооптували ширші соціальні сили, розширюючи соціальну базу режимів і створюючи певний рівень інфраструктурної влади, що дозволяв державам просувати економічну модернізацію та справедливий розподіл її плодів. Вибухове зростання вуглеводневих рент у регіоні з 1970-х рр. не лише уможливило

популістські стратегії розподілу та розширення бюрократії, що інкорпоровали соціальні сили до державних інституцій, а й наповнило скарбниці режимів величезними патронажними ресурсами, які по всьому регіону «змащували» кооптацію місцевих еліт і підприємців через клієнтелістські мережі, надаючи додаткової життєздатності домо-дерним хальдунівським практикам [Hinnebusch 2024].

Війна та підготовка до війни також відігравали помітну роль у стимулюванні розширення державної бюрократії, включенні громадян через загальний військовий обов'язок і формуванні національної ідентифікації з державою. Арабські режими значною мірою легітимізували себе через націоналізм, який регулярно розпалювався періодичними конфліктами з зовнішніми ворогами, насамперед з Ізраїлем.

Неопатримоніальні практики, з одного боку зміцнювали режими, але з іншого – перешкоджали достатньому інституційному розвитку, необхідному для посилення держави. Коли ідеологія почала втрачати свій вплив (значною мірою через невдачі у боротьбі з Ізраїлем і економічну неефективність), а можливості для патронажу та кооптації зменшилися, «внутрішня» елітна 'асабійя та клієнтелізм застосовані для контролю над державними інститутами, обмежили участь до наближених і клієнтів. Це, у свою чергу, спричинило до відчуження «аутсайдерів» – представників інших групових ідентичностей, та послаблення їхньої лояльності режиму, а в деяких випадках і національній державі, що можна було спостерігати під час громадянських воєн в Лівії, Сирії, Іраку та Ємені. Інструменталізація субдержавних ідентичностей через 'асабійю або клієнтельні мережі, до яких вдавалися неопатримоніальні лідери з метою стабілізації своєї влади, об'єктивно зміцнювали їх та послаблювали ідентифікацію з державою. Більш того, в деяких випадках це могло бути свідомою політикою режиму, якщо йшлося про його виживання. Яскравий приклад – процеси ретрайбалізації в Іраку, які свідомо заохочувалися режимом Саддама Хусейна після поразки у Кувейті (1991 р.). Маніпуляція племінними зв'язками дозволила йому утримати контроль над країною в умовах антиурядових повстань, послаблення державних і партійних інституцій і жорстких міжнародних санкцій [Jabar 2000; Yape 2000].

Висновки.

Отже, сучасна слабкість національної держави в арабському світі є не випадковим наслідком подій Арабської весни чи результатом поточних політичних криз, а проявом глибших, історично зумовлених структурних суперечностей процесу державотворення. Занепад «веберівської» держави в регіоні слід розглядати як результат тривалого поєднання зовнішніх і внутрішніх чинників, що систематично підривали інституційну спроможність та легітимність держав.

Становлення арабських держав відбувалося в умовах імперського конструювання та зовнішнього нав'язування вестфальської моделі державності. Фрагментація простору колишньої Османської імперії з довільним накресленням кордонів та інкорпорація регіону до периферії світової капіталістичної системи створили держави, які з самого початку свого існування мали вразливості, що потенційно підривали державну спроможність і стабільність режимів. Особливо, в цьому сенсі, слід відзначити невідповідність між територіальними рамками держав та домінуючими формами ідентичності, що істотно ускладнювала формування стійкої національної ідентичності та лояльності територіальним державам.

Монархії були відносно успішними у доланні зазначених вразливостей за допомогою традиційної легітимності, нафтової ренти та захисту зовнішніх патронів (Британії, США). Вони також без суттєвих втрат пережили події Арабської весни. Натомість у республіках націоналістичні режими вдалися до неопатримоніальних практик управління, що поєднали «імпортовані» модерні інститути з традиційними механізмами влади, заснованими на 'асабійї, клієнтелізмі та персональній лояльності. Хоча ці практики певний час забезпечували відносну стабільність режимів і певний рівень інфраструктурної влади, у довгостроковій перспективі вони підірвали інституційну спроможність держави, звузили правлячі коаліції та посилили відчуження значних груп населення. Інструменталізація етнічних, племінних і конфесійних ідентичностей, особливо в умовах економічного занепаду та ерозії ідеологічної легітимності, сприяла фрагментації суспільства і делегітимації державної влади. Такі держави найбільше постраждали від подій Арабської весни, що стали каталізатором накопичених протиріч, і у деяких випадках призвели до гострих збройних конфліктів і фактичного розпаду держав.

Бібліографічні посилання / References

- Ahram, A.I., Lust, E. (2016). The decline and fall of the Arab state. *Survival*, 58(2), 7-34. DOI: <https://doi.org/10.1080/00396338.2016.1161897>
- Dodge, T. (2020). Introduction: Between wataniyya and ta'ifia: Understanding the relationship between state-based nationalism and sectarian identity in the Middle East. *Nations and Nationalism*, 26(1), 85-90. DOI: <https://doi.org/10.1111/nana.12580>
- Fromherz, A.J. (2010). *Ibn Khaldun: Life and times*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Gardner, G.H., Hanna, S.A. (1969). *Arab socialism: A documentary survey*. Salt Lake City, UT: University of Utah Press.
- Heydemann, S. (2024). *Seeing the state or why Arab states look the way they do*. In S. Heydemann & M. Lynch (Eds.), *Making sense of the Arab state*, 25-54. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Heydemann, S., Lynch, M. (2024). *Introduction: Making sense of the Arab state*. In S. Heydemann & M. Lynch (Eds.), *Making sense of the Arab state*, 1-25. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Hinnebusch, R. (2024). Understanding state weakness in the Middle East and North Africa. In S. Heydemann & M. Lynch (Eds.), *Making sense of the Arab state*, 55-84. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Jabar, F.A. (2000). Shaykhs and ideologues: Detribalization and retribalization in Iraq, 1968-1998. *Middle East Report*, 30(2), 28-31, 48.
- Mühlberger, W. (2015). *The state of Arab statehood: Reflections on failure, resilience and collapse* (IEMed Papers 26 / Euromesco Series). European Institute of the Mediterranean. URL: <https://www.euromesco.net/wp-content/uploads/2017/10/201510-EuroMeSCo-Paper-26.pdf>
- Ragin, C.C. (2014). *The comparative method: Moving beyond qualitative and quantitative strategies*. Oakland, CA: University of California Press.
- Saouli, A. (2020). States and state-building in the Middle East. In R. Hinnebusch & J. Gani (Eds.), *Routledge handbook of the Middle East states and states system*, 40-50. London: Routledge.
- The Fund for Peace. (2024). *Fragile States Index annual report 2024: A world adrift*. Washington, DC. URL: <https://fragilestatesindex.org/wp-content/uploads/2025/02/FSI-2024-Report-A-World-Adrift-2.pdf>
- Yaphe, J. (2000). Tribalism in Iraq, the old and the new. *Middle East Policy*, 7(3), 51-58.